

ARTELE PLASTICE, MEDIEREA CULTURALĂ ȘI „ALFABETIZAREA” PUBLICULUI DE ARTĂ: REZULTATELE UNEI CERCETĂRI COLABORATIVE

Dr., conf. univ. **Maia MOREL**

Université de Montréal, Québec, Canada

Dr., lector superior **Cezara GHEORGHÎĂ**

Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”

FINE ARTS, CULTURAL MEDIATION, AND THE „LITERACY” OF THE ART AUDIENCE: THE RESULTS OF A COLLABORATIVE RESEARCH

Summary. Along with the paradigm shift in fine arts, which evolves from classic aesthetic concepts towards modern and contemporary views, artwork ceases to be understandable (and affordable) for the audience. This paper examines this problem in the context of Moldova, highlighting some historical and social reasons for the occurring of the cognitive dissonance in relation to today’s art. As a solution for the overcoming of such difficulties in valuing the work of art, the action called art and cultural mediation is expounded; the publication *Alphabetical dictionary of Contemporary Art of Moldova (ABeCedar - Cum să înțelegem arta de azi. Editions Peisaj, 2013, Canada, 102 p.)* is presented as an example of device created for the mediation of ongoing phenomenon occurring in the Moldavian cultural arts space.

Keywords: ABC, modern art, contemporary art, fine arts, cognitive dissonance, artistic mediation, art audience, Republic of Moldova.

Rezumat. Odată cu schimabrea paradigmei artelor plastice, care evoluează de la concepte estetice clasice spre concepte moderne și contemporane, opera de artă încetează de a mai fi una comprehensibilă (și accesibilă) pentru publicul spectator. Articolul abordează această problematică în contextul Republicii Moldova, punând în evidență unele motive istorice și sociale ale apariției disonanțelor cognitive în raport cu arta de azi. Drept soluție posibilă de înlăturare a acestui tip de dificultăți în aprecierea operei de artă este prezentată acțiunea numită mediere artistică și culturală; volumul de carte *ABeCedar – Cum să înțelegem arta de azi* (Editura Peisaj, 2013, Canada, 102 p.) este adus drept exemplu concret de dispozitiv creat în scopul medierii fenomenelor actuale care se produc în artele plastice din spațiul cultural moldovenesc.

Cuvinte-cheie: abecedar, artă modernă, artă contemporană, arte plastice, disonanțe cognitive, mediere artistică, public de artă, Republica Moldova.

1. Introducere. Arta azi sau sfârșitul unui discurs consensual

Mutațiile intervenite de curând în lumea artelor sunt din ce în ce mai dificil de sesizat și de înțeles: numeroase semne de întrebare apar referitor la o bună parte dintre creațiile artistice care nu mai corespund artei în formula sa clasică (adică una clară, comprehensibilă și recognoscibilă). Artistul moștenește din perioada sf. sec. al XIX-lea ideea (formulată pare-se încă de Leonardo da Vinci), care afirmă că arta este „cosa mentale”, actul de creație artistică plasându-se astfel pe un teren de activitate vădit intelectuală. O altă idee importantă la acest capitol se desprinde din rezultatele cercetărilor asupra procesului de creație, efectuate în anii '30 ai secolului trecut, conform cărora „arta este o experiență” [1]. Această schimbare a paradigmei actului creator conduce la situații în care publicul de azi are din ce în ce mai des senzația de „o permanentă întârziere” în raport cu un mare nu-

măr de practici artistice actuale – practici care de la impresionism încoace au tot suscitât diverse tensiuni și „bătălii” conceptuale fondate pe negare, incomprehensiune, ridiculizare, exasperare, dar care rând pe rând s-au înscris – prin tot felul de „-isme” –, în patrimoniul artistic mondial, devenind astăzi obiecte de venerație (ba chiar de idolatrizare) pentru un larg public de artă internațional.

Deocamdată însă, în timp ce pictura – genul aflat timp îndelungat pe prim-planul artelor plastice – își multiplică fațetele grație interogărilor artistului asupra experiențelor picturale venite să înlocuiască tradiția artistică, creația contemporană își orientează tot mai activ elanul spre explorarea noilor mijloace artistice: arta video, arta digitală, performanța și instalația, vehiculând mai ales cu *ready-made*, sau cu opere *in situ*, care și-au făcut mare popularitate în arta secolului XX. Lucrarea artistică devine astfel un spațiu în care autorul își proiectează (dar și specta-

torul este invitat să o facă în egală măsură) gândurile, idealurile, intimitățile, angoasele, dorințele... reprezentând viziuni complexe, coduri iconografice și plastice în variații infinite.

Care ar fi mobilul unei asemenea diversificări a expresiei plastice? După Paul Ardenne, una din explicații ar fi faptul că artistul de azi reacționează mult mai activ decât în trecut la mișcările intelectuale și spirituale, la evenimentele din societate, manifestând un caracter angajat și mobilizant al operei sale, aceste tendințe contribuind la „fondarea unei comunități de opozanți printr-o expresivitate activistă, promovând astfel edificarea unei lumi un pic mai puțin imperfecte”¹ [2, p. 408].

Așadar, pe de o parte, fiind eliberată de dictatul tehnicii artistice tradiționaliste [3] și, pe de altă parte, afișând ambițiile sale sociale [4], arta devine, în formula sa cea mai avansată, una experimentală (și nu neapărat materializată într-o operă finită). Marcate fie de o violență exacerbată (ex.: Günter Brus), fie de subconștient (ex.: Christian Boltanski), de corporalitate (ex.: Marina Abramović), sau temporalitate (ex.: Bill Viola), de reflecțiuni metafizice (ex.: Rebecca Horn), de mitologii individuale (ex.: Joseph Beuys), de ficțiuni naturaliste (ex.: Ron Mueck) etc., practicile artistice contemporane – ca și o bună parte dintre cele moderne (apărute, de altfel, mai bine de un secol în urmă) –, creează pentru publicul de artă adevărate obstacole în calea cunoașterii și a înțelegerii. Prin abolirea normelor, a canoanelor și a regulilor care produceau „plăcerea ochiului” [5, p. 70], prin contestarea dexterităților tehnice ale artistului, prin refuzul esteticii convenționale, prin abandonul categoriei de „frumos” drept criteriu incontestabil de calitate, și mai ales prin absența unei teorii a artelor unanim acceptată –, fenomenele artei de azi generează „disonanțe cognitive” [6], sau ceea ce Laurent Fleury definește în limbaj simplu ca „divorț dintre opera de artă și individ” [7, p. 14].

Cum ar fi posibil de creat punți de legătură între noua identitate a artelor plastice și publicul de artă? De ce ar fi nevoie de atare conexiuni? Cum se prezintă lucrurile din acest punct de vedere în Republica Moldova și ce inițiative concrete putem cita în acest sens? Iată întrebările pe care intenționăm să le abordăm în acest articol: fără a pretinde la rezolvarea definitivă a problemei, vom insista asupra unor interogări pe care le considerăm centrale în contextul cultural-artistice din Republica Moldova.

Pentru această, vom medita mai întâi asupra noțiunii de mediere culturală, exploatarea câteva definiții și evocând rolul unor asemenea acțiuni în

Ghenadie Popescu. *Taxatoarea*, 2003, papier-mâché, colaj, 39 × 24 × 16 cm

procesul de culturalizare a societății (dar și al dezvoltării artelor); vom aborda mai apoi similitudinile și diferențele între condițiile de emancipare a artelor în Europa și în țările post-comuniste (în particular, în Republica Moldova). În sfârșit, vom prezenta o recentă apariție editorială care se vrea un instrument concret de mediere între fenomenele artistice din Republica Moldova și amatorii de artă de la noi (volumul reprezentând de fapt un „abecedar” destinat publicului larg pentru a-i facilita acestuia capacitatea de apreciere a unei opere de artă).

2. O soluție contra „divorțului” dintre artă și public: medierea culturală?

Medierea culturală vizează stabilirea legăturilor între lumea creatorilor și spectatorul de artă, între produsele de artă și spațiul public, cu alte cuvinte – între cultură și membrii unei societăți [8]. O definiție formulată într-un mod foarte explicit putem citi în Carta deontologică de mediere culturală: „medierea culturală este întâlnirea, comunicarea, interacțiunea și mijloacele de interpretare care creează relații dintre – pe de o parte –, public, persoane, vizitatori, consumatori, amatori, spectatori, turiști, populații, și – pe de altă parte –, obiecte materiale sau imateriale, teritorii, idei, opere, toate acestea făcând parte din acțiunile structurilor culturale sau ale instituțiilor angajate în misiuni de interes general” [9, p. 2].

Pentru ce ar fi necesară această nouă terminologie, cât și o nouă abordare a relației dintre cultură și membrii societății?

În primul rând, pentru că la scară internațională „economiiile creative” sau „industriile creative” [10]

¹ Traducerea citatelor din franceză în română ne aparține.

Vladimir Us. *Cele 4 anotimpuri. Peisaj, 2000*. Poliptic. Ulei pe pânză 60 × 100 cm fiecare

cunosc o adevărată expansiune, fenomen care face ca oferta culturală să devină mult mai importantă decât capacitatea de absorbție din partea publicului. Această asimetrie pune în pericol evoluția proceselor culturale. Or, până la urmă viabilitatea culturii rezidă în consumul ei: dacă nu este consumată, atunci înseamnă că este produsă în surplus, ceea ce pe de o parte stagnează dezvoltarea culturii, pe de altă parte provoacă ruptura dintre lumea artelor și societatea civică.

În al doilea rând, pentru că medierea culturală, ca termen în sine, se asociază cu ideea existenței unui conflict care trebuie rezolvat, adică presupune divajul dintre două părți care nu parvin a dialoga. Acțiunea de mediere contribuie în asemenea cazuri la reducerea incomprehensiunilor dintre orizonturi culturale diferite [11].

În al treilea rând, pentru că medierea culturală poate fi privită ca o strategie inerentă principiilor de democratizare a culturii, de accesibilitate a tuturor cetățenilor la artă și cultură, și prin urmare – ca o modalitate de luptă împotriva excluziunii sociale [12].

Astfel, în contextul actual de emancipare a culturii, când individul se poate simți „oprimat” de amploarea și varietatea conținuturilor artistice și culturale, pe care el nu ar fi capabil să le asimileze și nici să le aproprieze, medierea fie că joacă rolul unei pedagogii a culturii care implică instrumentalizarea instituțiilor în scopuri educative, fie că reprezintă o praxeologie politică materializată într-un prețios exercițiu de creare a legăturilor intense și durabile între individ și cultură [13].

Artele plastice, devenind terenul permanentelor inovații și al pluralismului de expresie, sunt astăzi pe prima linie a domeniilor aflate în criză de „negociere” cu publicul larg de artă. La ora intelectualizării practi-

cilor de creație, acțiunile de mediere, care să-i restituie operei de artă – măcar în parte – puterea de seducție pe care aceasta o cunoscuse în epoca „tabloului centrat și ierarhizat” [14] i-au devenit indispensabile.

3. Când opera de artă era unitară...

Se știe că în a două jumătate a sec. al XIX-lea arta occidentului european intră în perioada sa modernă, proliferând la începutul secolului următor diverse curente contestatate a moștenirii renașcentiste (fovism, cubism, futurism, suprarealism etc.) și conducând după cel de al Doilea Război Mondial la nașterea mișcărilor artistice intelectuale, precursori ale artei contemporane. Pe acest fundal, arta țărilor din Europa de Est, și mai cu seamă din URSS, rămâne a fi un caz aparte: realismul socialist propulsat ca doctrină absolută de către puterea sovietică impune artei unica sa misiune – cea de a face apologia sistemului politic și a conducerii țării [15]. Avangarda artei moderne din Rusia, promovată de iluștrii Kandinski și Malevici, se pomenește prin 1930 marginalizată de către arta oficială, adică de către „realismul socialist, conservator, ba chiar reacționar” [16, p. 140], bazat pe un „academism fad și sclerosat” [17, p. 141].

Întocmai cum arta imperiilor din toate timpurile a servit propagandei ideologice [18], arta „proletară” din URSS miza pe îndoctrinarea cât mai eficace a maselor, operând pentru aceasta cu modele estetice învechite, cu un limbaj artistic pseudo-realist, dar care să fie pe înțelesul tuturor.

Ce ne spun aceste elemente istorice? Și despre faptul că peste 60 de ani de regim totalitar au lăsat cu siguranță urme adânci în artă și în societate (care nu sunt gata să dispară nici până azi). Dacă e să dăm o caracteristică succintă a situației create în Republi-

Irina Frankova. *Transformare, 2004*. Serie fotografică: o franzelă, observată timp de o lună, până la stadiul de mucezure completă

ca Moldova (fosta RSSM între 1945 și 1991), putem afirma că:

- învățământul artistic – ca și cel din URSS și din țările satelite – a rămas în afară mărilor mutații intervenite în artă secolului XX [19, p. 6] și doar căderea zidului de la Berlin a permis „dezghețul” cultural din anii 1990;

- peisajul vizual în spațiul geografic respectiv rămâne în această perioadă totalmente uniformizat, blocând orice fel de percepere care ar fi fost diferită de viziunile „oficiale” despre artă [20, p. 7];

- cunoștințele profesorilor de arte plastice referitor la evoluția artelor sunt limitate în epoca istorică de până la sf. sec. al XIX-lea, ignorându-se cu desăvârșire perioada modernă și contemporană, adică toate valorile prezentului artistic. Activitățile școlare sunt realizate în baza copierii unui model, ceea ce orientează elevul, adică viitorul cetățean și societatea în ansamblu, spre un stil de gândire reproductiv și lipsit de creativitate, o trăsătură specifică societăților totalitare [21].

Aceste constatări arată prezența vădită a unei rupturi dintre procesul de creație artistică de azi și acel al accesibilității membrilor societății la produsele cultural-artistice moderne și contemporane. Ruptură care necesită un important travaliu de mediere artistică și culturală, adică un gen de „reconsiliere” a operei de artă cu publicul. Prin urmare, devine evidentă activizarea diverselor mecanisme și dispozitive de mediere culturală și artistică cu scopul de a reduce decalajul creat dintre fenomenele artistice de azi și destinatarii acestora: membrii societății, dar și instituțiile implicate în promovarea artelor și a culturii din Republica Moldova.

4. Mediarea artistică, de la idei la acțiuni

Proiectul „Arta azi și societatea. Un model de mediere artistică”² (2012 – 2013), desfășurat în cadrul Programului *Strengthening Civil Society through Arts and Culture* (Fundatia pentru o Societate Deschisă, Geneva, Elveția), a vizat organizarea unui spațiu de reflecție asupra problemelor evocate mai sus, care să catalizeze interesul cercetătorilor, plasticienilor, profesorilor universitari, studenților, criticilor de artă, diversilor actori ai educației și ai promovării artistice din Republica Moldova.

Din procesul de lucru comun al instituțiilor partenere³ asupra proiectului (care a inclus în mare parte conferințe științifice, ateliere de artă pentru studenții de la master, publicație de articole, seminare de

formare continuă destinate actorilor educației artistice), s-a desprins ideea elaborării unui dicționar de termeni/noțiuni/fenomene artistice, care să faciliteze procesul de înțelegere a creației artistului modern și/sau contemporan; volumul de carte a văzut lumina zilei sub forma unui *ABeCedar – Cum să înțelegem arta de azi* (2013, Editura Peisaj, Canada)⁴.

Pentru a realiza aceasta idee, membrii echipelor de documentare au decis să inițieze o colaborare directă cu autorii operelor de artă alese pentru ilustrarea textelor. Criteriul de selecție a grupului de plasticieni a fost în primul rând opera lor, în condițiile în care aceasta se înscria în practicile artistice vizate de obiectivele proiectului. Alt criteriu esențial a fost receptivitatea cu care artiștii au răspuns la apelul lansat. Fiindcă, după cum se știe, nu este lucru ușor pentru un artist de a se angaja într-o reflecție constructivă *vis-à-vis* de propriile sale practici artistice, de a verbaliza intenția și demersul său artistic, și, nu în ultimul rând – de a găsi curajul pentru a-și expune opera într-o ipostază nouă, diferită decât cum ar fi făcut-o până acum.

Astfel, cei 15 coautori de texte și 38 de plasticieni care au participat la proiect, s-au interogat asupra transformărilor intervenite în artele vizuale în ultimele două-trei decenii, coraportându-le la contexte bine definite (spațial, social, politic și cultural). Volumul este compus din un avant-propos și 52 de texte clasate în ordine alfabetică, fiecare ilustrat în exclusivitate cu opere de artă produse de artiști din Republica Moldova. Textele au forma fie de scurte eseuri

² Inițierea acestui proiect a fost posibilă grație Programului *Temporary return of representatives from Moldovan Scientific Diaspora – 2011*, OIM (*Organizația Internațională pentru Migrație*).

³ Academia de Științe a Moldovei, Universitatea „Perspectiva”, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chișinău.

⁴ Publicarea acestui volum a fost sprijinită financiar de Fundația Soros pentru o Societate Deschisă (*Fundation Open Society Institute, Elveția*) și de Agenția universitară a Francofoniei (*Antena din Chișinău*).

Ghenadie Popescu. *Obiecte MM*, fragment, 2008 – 2011, făină de porumb, clei aracet, obiecte

(invitând cititorul la discuții), fie de note, dialog sau interviu (proponând informații pertinente), fie de exemple concrete (cu referire la dificultăți susceptibile de a fi întâlnite de un public mai vast), și includ „două categorii de termeni implicați în artele vizuale ale timpului nostru:

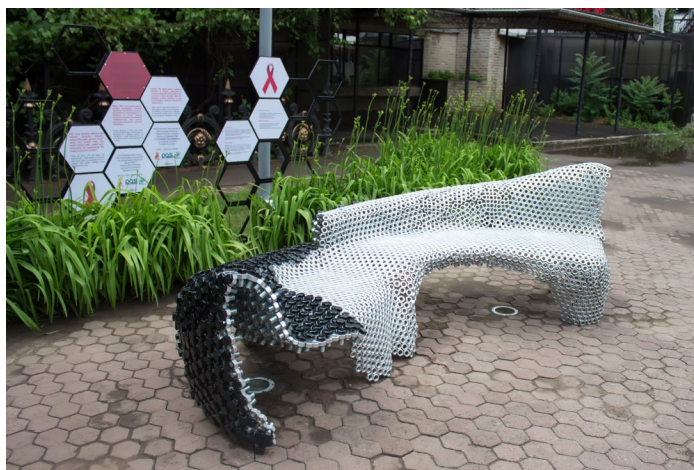
- termeni apăruți de puțină vreme, cu referire la experimentele specifice postmodernității, precum *provocare, in situ* sau *letrism*;

- termeni mai vechi, dar care și-au îmbogățit sau chiar schimbat înțelesul în vremea din urmă, cum este cazul cu însăși *experimentarea*, care cândva definea operațiunea pregătitoare creației, dar care de o vreme cristalizează creații artistice definite, sau noțiunea de *kitsch*, care inițial definea pseudocreații și care treptat a ajuns să fie recondiționată de către neo-conceptualiști” [22, p. 192].

În același timp, pentru a înscrie practicile artiștilor din Republica Moldova în contextul artistic mondial, unele texte sunt însoțite de „reper”, adică de o scurtă listă (propusă cu titlu indicativ) de nume notorii din arta universală. Fiind o ediție bilingvă, ABeCedarul este pentru arta din Republica Moldo-

va o ocazie de a se face cunoscută în egală măsură publicului românofon și francofon, iar pentru actorii din lumea artelor – artiști, critici, colecționari, cercetători din ambele câmpuri lingvistice – un prilej de interogare asupra proceselor artistice și asupra transformărilor care se produc actualmente în spațiul cultural moldovenesc.

Lucrarea nu este doar o sursă complementară pentru aprecierea practicilor artistice întâlnite în Republica Moldova, ea propune de asemenea mai multe piste de reflecție asupra artelor vizuale în ansamblu, de aceea prezintă interes atât pentru publicul larg de amatori de artă, cât și pentru profesioniștii și cercetătorii din domeniu. ABeCedarul *Cum să înțelegem arta de azi*, care se vrea un ghid uzual de manifestări artistice din Republica Moldova și expune materia esențială, necesară pentru a înțelege creația artistului contemporan, a fost pus în mod gratuit la dispoziția bibliotecilor din Moldova, România și din țările francofoniei occidentale, precum și ambasadelor de la Chișinău. Versiunea electronică a cărții este accesibilă în mod liber pe site-ul <http://peisaj.ca>

Elena & Ion David. *AIDS Memorial*. Banchetă în memoria persoanelor decedate de SIDA, 2013, piulițe metalice, 296 × 150 cm. Grădina publică Ștefan cel Mare

CONCLUZIE

În evoluția artelor de la sfârșitul sec. al XIX-lea se produce o profundă „bulversare”: arta s-a lansat în căutarea noii sale „legitimități”, arborând manifeste, concepte și practici cu totul diferite de tradiția precedentă. S-a întreprins așadar o inovare radicală, o eliberare de canoane, o deschidere și o lărgire continuă a frontierelor artei: din ce în ce mai multe elemente, lucruri, noțiuni, experimentări, care cândva nu erau considerate din domeniul artei, acum reprezintă forme noi de artă.

Pentru Republica Moldova, ca și pentru alte state din fostul „lagăr socialist”, mutațiile intervenite în arta occidentală s-au făcut cunoscute cu o întârziere de multe decenii. Aceste „restanțe” necesită un important travaliu de mediere artistică și culturală (adică o acceptare a artei de azi de către acei cărora le este destinată: publicul de artă), *medierea* fiind un termen utilizat din ce în ce mai des pentru a

vorbi despre construirea legăturilor dintre membrii unei societăți și cultură. AbeCedarul *Cum să înțelegem arta de azi* (despre care vorbim mai sus) este un exemplu de dispozitiv creat în scopul medierii fenomenelor artistice actuale din spațiul cultural moldovenesc. Fiind destinate favorizării contactului între public și operele creatorilor de artă, acțiunile și dispozitivele de mediere culturală reprezintă, pe de o parte, beneficii sociale (facilitează accesul tuturor la arte și cultură) și, pe de altă parte, susțin artele și cultura (promovează produsele artistice și culturale). Astfel, problema vizată de o asemenea abordare pare a fi nu doar cea de sensibilizare a publicului de artă, ci, prin extensie – de susținere și de popularizare a mutațiilor intervenite în câmpul artistic din spațiul cultural moldovenesc; putem deci vorbi în cele din urmă de promovarea unei „estetizări” – atât de necesare! – a societății, care se află ea însăși într-o permanentă modificare.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Dewey J. *L'art comme expérience. Œuvres philosophiques III*, 1931 (traducere din engleză de Jean-Pierre Cometti & al.). Université de Pau, Éditions Farrago, 2005.
2. Ardenne P. *Art, le présent. La création plasticienne au tournant du XXIe siècle*. Paris: Éditions du Regard, 2009, p. 408.
3. Rigaud J., P. Baqué et G. Garouste (dir.). *Art et société: renforcer les liens sociaux par les arts*. Paris, Conseil d'analyse de la société, 2007.
4. Liot F. (dir.). *Projets culturels et participation citoyenne*. Paris, L'Harmattan, 2010. Cf. și Ardenne, P. *L'art dans son moment politique*. Bruxelles, La Lettre volée, 1999. Cf. și Perrot, R. In: *Cyvoct, Marrey et Sallantin. L'art en question. Trente réponses*. Paris, Éditions du Linteau, 1999, p. 28.
5. Piles R. (de). *La satisfaction des yeux. Cours de peinture par principes*. Éditions Jacqueline Chambon, 1990, p. 70.
6. Weltzl-Fairchild A., Dufresne-Tassé C., Dubé L. *Aesthetic experience and different typologies of dissonance*. In: *Visual Arts Research*, 23, n° 1. Issue 45, 1997.
7. Fleury L. *L'influence des dispositifs de médiation dans la structuration des pratiques culturelles. Le cas des correspondants du Centre Pompidou*. In: *Lien social et Politiques*, n° 60, automne 2008, p. 13-24.
8. Lamizet B. *La médiation culturelle*, Paris, L'Harmattan, 2000. Cf. și Caillet É. *Accompagner les publics, la médiation culturelle*. Paris, L'Harmattan, 2007. Cf. și Caune, J. *La démocratisation culturelle, une médiation à bout de souffle*. Grenoble, Presses universitaires de Grenoble, 2006. Cf. și Lacerte, S. *La médiation culturelle: Pour qui? Pourquoi?* Communication présentée dans le cadre des *Rencontres sur la médiation culturelle*, Ville de Montréal, Canada, 2007. Cf. și Liot F., op.cit.
9. *Charte déontologique de la médiation culturelle*, Lyon, 2008 (<http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/64255-charte-deontologique-de-la-mediation-culturelle.pdf>, accesat pe 07.02.2015).
10. Poirier Ch., Roy-Valex M. *L'économie créative: Bi-*

lan scientifique et analyse des indicateurs de la créativité, Rapport de recherche, Patrimoine canadien, 2010 (<http://www.mediationculturelle.net/> accesat pe 21.01.2015).

11. Younes C., Le Roy E. *Médiation et diversité culturelle. Pour quelle société?* Paris, Éditions Karthala, 2002.
12. Rouot Cl. et Mayol P. *Démocratisation culturelle, diversité culturelle, cohésion sociale*. In: *Culture et recherche*, n° 106-107, 2005, p. 8-58.
13. Fleury L., op. cit.
14. Piles R. (de), op. cit.
15. Morel M., Gheorghită C. *Arts plastiques, éducation et idéologie durant la période soviétique en Moldavie*. În: *La francopolyphonie n° 5 : Langue, littérature, culture, et pouvoir*. Institut de Recherches Philologiques et Interculturelles, Université Libre Internationale de Moldavie (ICFI-ULIM), Chișinău, 2010, p. 263-273.
16. Rigaud J., P. Baqué et G. Garouste, op. cit.
17. Fride-Carrassat P., Marcadé I. *Mișcări artistice în pictură*. București: Enciclopedia RAO, 2007.
18. Olaru I.-Iu. *Artă și ideologie: vechi tradiții romane*. În: *Artă și educație artistică*, nr. 2-3 (8-9), Universitatea de Stat „Alecru Ruso”, Bălți, 2008, p. 51-59.
19. UNESCO. *Arts education in the Republic of Moldova: building creative capacities for XXI century*. Office in Moscow, 2010 (<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002120/212061m.pdf>, accesat pe 07.02.2015).
20. Stăvilă T. *Arta plastică modernă din Basarabia*, Chișinău: Știința, 2000.
21. Morel M. *Médiation culturelle et éducation: repenser la formation des enseignants en arts plastiques*. În: *Optimizarea învățământului în contextul societății bazate pe cunoaștere*. Materialele conferinței științifice internaționale 2 – 3 noiembrie. Institutul de Științe ale Educației, Chișinău, 2012, p. 268-270. Cf. și Nosko R. *Arta contemporană în formarea continuă a profesorilor de arte plastice – catalizator al educației pentru schimbare*. *Idem*. p. 291-294.
22. Zaharia D. H. *Înțelegem arta de azi?* În: *ARTA, Seria Arte Vizuale*, Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, vol. XXIII, nr. 1, 2014, p.192-193.